

## XX ASRNING 20–80 YILLARIDA SAMARQAND TARIXIY O'LKASHUNOSLIGINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

*Jumaboyev Azizjon Sayfiddin o'g'li  
Samarqand viloyati Urgut tumani 37-umumiy o'rta ta'lim maktabi  
tarix fani o'qituvchisi*

*Annotatsiya. Maqolada Samarqand tarixiy o'lkashunosligining XX asrning 20–80 yillaridagi shakllanish va rivojlanish jarayoni tarixiy-qiyosiy va muammoli-xronologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Sovet davri institutsional tuzilmalari, ilmiy ekspeditsiyalar faoliyati hamda mahalliy tadqiqotchilar ishtirokidagi o'lkashunoslik yo'nalishlarining bosqichma-bosqich rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida Samarqand o'lkashunosligi tarixi uch asosiy bosqichga bo'lib tahlil qilinadi va har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi.*

*Kalit so'zlar: Samarqand, o'lkashunoslik, Afrosiyob, arxeologik ekspeditsiya, Sredazkomstaris, tarixiy institutsionalizatsiya, sovet tarixshunosligi, mahalliy tarix.*

## ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ САМАРКАНДА В 20–80-е ГОДЫ XX ВЕКА

*Аннотация. В статье на основе историко-сравнительного и проблемно-хронологического подходов анализируется процесс формирования и развития исторического краеведения Самарканда в 20–80-е годы XX века. Рассматривается поэтапное развитие краеведческих направлений с учётом институциональных структур советского периода, деятельности научных экспедиций, а также участия местных исследователей. В результате исследования история самаркандского краеведения разделена на три основных этапа, для каждого из которых выявлены присущие ему особенности.*

*Ключевые слова: Самарканд, краеведение, Афрасиаб, археологическая экспедиция, Сredazkomstaris, историческая институционализация, советская историография, местная история.*

## THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SAMARKAND'S HISTORICAL LOCAL STUDIES IN THE 1920s–1980s

*Abstract. The article analyzes the process of formation and development of Samarkand's historical local studies (local history/o'lkashunoslik) during the 1920s–1980s, based on historical-comparative and problem-chronological approaches. It examines the stage-by-stage development of local-history research directions, taking into account the institutional structures of the Soviet period, the activity of scientific expeditions, and the participation of local researchers. As a result of the study, the history of Samarkand's local studies is divided into three main stages, with the distinctive features of each stage identified.*

*Keywords: Samarkand, local studies (local history), Afrasiab, archaeological expedition, Sredazkomstaris, historical institutionalization, Soviet historiography, local history.*

**KIRISH.** Samarqand nafaqat O'rta Osiyoning qadimiy madaniy markazlaridan biri, balki mintaqaviy tarixiy o'lkashunoslik fanining shakllanish jarayonini o'rganish uchun ham noyob obyekt hisoblanadi. XX asrning 20–80 yillari mobaynida Samarqand tarixini o'rganish tizimli, institutsional asosga ega bo'lgan ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Ushbu davrda o'lkashunoslik faoliyati dastlab tarqoq, tashkiliy jihatdan tartibga solinmagan xarakterga ega

bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u davlat ilmiy muassasalari, xususan Fanlar akademiyasi tizimi doirasida institutsionallashtirilgan yo'nalishga aylandi [1; 7]. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, mustaqillik yillarida milliy tarixshunoslik tizimini qayta baholash jarayonida sovet davri o'lkashunoslik tajribasining ijobiy va salbiy jihatlarini ilmiy asosda tahlil qilish zarurati yuzaga keldi. Samarqand misolida bu jarayonni o'rganish nafaqat mahalliy tarix, balki umuman O'rta Osiyo miqyosidagi o'lkashunoslik institutlarining shakllanish qonuniyatlarini tushunishga imkon beradi [9; 10].

Tadqiqotning maqsadi XX asrning 20–80 yillarida Samarqand tarixiy o'lkashunosligining institutsional shakllanishi, asosiy tadqiqot yo'nalishlari va bu jarayonda ishtirok etgan ilmiy markazlar faoliyatini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, davrni ichki bosqichlarga ajratish va har bir bosqichning institutsional xususiyatlarini aniqlash; ikkinchidan, asosiy ekspeditsiyalar va ularning ilmiy natijalarini tizimlashtirish; uchinchidan, mavjud tarixshunoslik manbalari asosida yo'nalishning umumiy rivojlanish tendentsiyalarini belgilash.

**METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI.** Tadqiqot metodologik asosini tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik va tizimli-struktura yondashuvlari tashkil etadi. Tarixiy-qiyosiy metod turli davrlardagi institutsional shakllarni o'zaro qiyoslash imkonini bersa, muammoli-xronologik yondashuv davrni izchil bosqichlarga bo'lib, har bir bosqichda yuzaga kelgan asosiy muammolarni aniqlashga xizmat qiladi. Tizimli-struktura tahlili esa o'lkashunoslik institutlari, ekspeditsiyalar va nashriyot faoliyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga yordam beradi.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Samarqand o'lkashunosligi tarixi bir qator yo'nalishlarda o'rganilgan. V.V. Bartold ishlarida mo'g'ullar bosqini davri va undan keyingi Samarqand tarixi keng yoritilgan bo'lib, ular keyingi barcha tadqiqotlar uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qildi [1]. M.Ye. Masson va V.A. Shishkinning Afrosiyob bo'yicha monografik tadqiqotlari 1940–1960 yillardagi arxeologik o'lkashunoslikning ilmiy asosini shakllantirdi [2; 3]. Yu.F. Buryakov ishlarida Samarqand va uning atrofidagi tarixiy-madaniy yodgorliklarning tizimli katalogizatsiyasi amalga oshirilgan [4]. B.A. Litvinskiy tahriri ostidagi jamoaviy nashrda O'rta Osiyo arxeologiyasining umumiy metodologik yo'nalishlari ko'rsatib berilgan [5], S.P. Tolstov esa Amudaryo va Sirdaryo etaklaridagi tadqiqotlari orqali mintaqaviy o'lkashunoslikning kengroq kontekstini yaratdi [6].

Alohida ahamiyatga ega bo'lgan manba B.V. Luninning O'rta Osiyoda arxeologik o'rganish tarixiga bag'ishlangan asari bo'lib, unda o'lkashunoslik institutlarining shakllanish jarayoni birinchi marta tizimli tarzda bayon etilgan [7]. I.M. Muminov tahriri ostida chop etilgan ikki jildlik «Samarqand tarixi» esa shahar tarixining barcha jihatlarini qamrab olgan yirik jamoaviy tadqiqot hisoblanadi [8]. So'nggi yillardagi tadqiqotlar, xususan U. Tursunovning Samarqanddagi arxeologik ekspeditsiyalar tarixiga bag'ishlangan maqolasi [13] va D. Islomovning XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Samarqand aholisi tarixi o'rganilishiga oid ishi [14], mavzuni zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan boyitadi. O'.S. Nazarovning tadqiqoti esa 1946–1991-yillarda Samarqand viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni tahlil qilish orqali o'lkashunoslik sohasining so'nggi bosqichi haqida qo'shimcha ma'lumot beradi [15].

**NATIJALAR VA MUHOKAMA.** O'tkazilgan tahlil asosida Samarqand tarixiy o'lkashunosligining shakllanish jarayonini uch asosiy bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqich (1920–1930 yillar) Turkiston komiteti (Sredazkomstaris) va mahalliy bo'limlarning tashkil etilishi bilan bog'liq bo'lib, bu davrda o'lkashunoslik faoliyati asosan tasviriy-tavsifiy xarakterga ega edi. Ikkinchi bosqich (1940–1950 yillar) O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi tizimidagi

ilmiy-tadqiqot institutlarining tashkil topishi va Afrosiyob kabi yirik obyektlarda muntazam ekspeditsiyalarning boshlanishi bilan xarakterlanadi. Uchinchi bosqich (1958–1980 yillar) Afrosiyobning davlat muzey-qo'riqxonasi maqomiga ega bo'lishi, V.A. Shishkin boshchiligidagi doimiy ekspeditsiyaning tashkil etilishi va keyinchalik G.V. Shishkina rahbarligida tadqiqotlarning kengayishi bilan bog'liq [3; 7; 13].

1-jadval. Samarqand o'lkashunosligi institutsional rivojlanishining davrlashtirilishi (1920–1980)

| Bosqich     | Xronologik chegara | Asosiy institutsional shakl         | Yetakchi tashkilotchilar       |
|-------------|--------------------|-------------------------------------|--------------------------------|
| I bosqich   | 1920–1939          | Sredazkomstaris, mahalliy bo'limlar | Dastlabki mutaxassislar guruhi |
| II bosqich  | 1940–1957          | FA institutlari, Samarqand bazasi   | A.I. Terenojkin                |
| III bosqich | 1958–1980          | Doimiy Afrosiyob ekspeditsiyasi     | V.A. Shishkin, G.V. Shishkina  |

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, institutsional rivojlanish chiziqli emas, balki har bir bosqichda sifat jihatidan yangi darajaga o'tish kuzatiladi. Birinchi bosqichda tashkiliy asos yo'q edi, ikkinchi bosqichda davlat ilmiy muassasalari paydo bo'ldi, uchinchi bosqichda esa uzoq muddatli, izchil ekspeditsion faoliyat tizimi shakllandi. Bu jarayon Lunin va Buryakov asarlarida ham tasdiqlangan umumiy tendensiyaga mos keladi [4; 7]. Ikkinchi jihat, ya'ni tadqiqot yo'nalishlarining mazmuniy tarkibi bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki, davr mobaynida o'lkashunoslikning predmet doirasi kengayib bordi.

2-jadval. XX asr 20–80 yillarida Samarqand o'lkashunosligining asosiy tadqiqot yo'nalishlari

| Yo'nalish                                   | Faollashgan davr | Vakil tadqiqotchilar          |
|---------------------------------------------|------------------|-------------------------------|
| Topografik-tavsifiy tadqiqotlar             | 1920–1930        | Dastlabki o'lkashunoslar      |
| Stratigrafik-arxeologik tadqiqotlar         | 1940–1960        | A.I. Terenojkin, M.Ye. Masson |
| Irrigatsiya va shahar rejalashtirish tarixi | 1960–1970        | A.R. Muhammadjonov            |
| Ijtimoiy-iqtisodiy tarix                    | 1970–1980        | Mahalliy tarixchilar guruhi   |

2-jadvaldanki, dastlabki tavsifiy yo'nalishdan stratigrafik-ilmiy metodologiyaga o'tish, so'ngra irrigatsiya tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga e'tibor qaratilishi o'lkashunoslikning predmet doirasi kengayganini ko'rsatadi. Bu jarayon Rtveladze va Stark, Rubina tadqiqotlarida qayd etilgan umumimintaqaviy tendensiyalarga mos keladi, ya'ni O'rta Osiyo o'lkashunosligi asta-sekin sof arxeologik tavsifdan kompleks tarixiy-madaniy tahlilga o'tdi [11; 12]. Shu bilan birga, Islomov va Nazarov tadqiqotlari sovet davri oxiriga kelib o'lkashunoslikning demografik va ijtimoiy jihatlarni ham qamrab ola boshlaganini ko'rsatadi, bu esa yo'nalishning fan sifatida yetuklashganidan dalolat beradi [14; 15].

Shuningdek, tahlil natijalari o'lkashunoslik institutlarining rivojlanishi davlat siyosati bilan uzviy bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Fanlar akademiyasi tizimining shakllanishi, Afrosiyobning davlat himoyasiga olinishi kabi qarorlar o'lkashunoslik faoliyatining institutsional mustahkamlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi [8; 9]. Bu esa Samarqand misolida o'lkashunoslik fanining rivojlanishi faqat ilmiy jamoatchilik tashabbusi bilangina emas, balki davlat ilmiy siyosati bilan ham chambarchas bog'liq bo'lganini tasdiqlaydi.

Samarqand o'lkashunosligining institutsional rivojlanishini yanada chuqurroq tahlil qilganda,

bu jarayonda ilmiy kadrlar tayyorlash tizimining alohida o‘rin tutganini ta’kidlash lozim. Dastlabki bosqichlarda o‘lkashunoslik faoliyati bilan asosan tashqaridan kelgan mutaxassislar shug‘ullangan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan mahalliy kadrlar tayyorlash masalasi dolzarblashib bordi. Oliy o‘quv yurtlarida tarix va arxeologiya yo‘nalishlarining ochilishi, shuningdek ilmiy-tadqiqot institutlarida aspirantura tizimining joriy etilishi natijasida 1960–1970 yillarga kelib mahalliy tadqiqotchilar ulushi sezilarli darajada oshdi. Bu holat o‘lkashunoslik faoliyatining nafaqat tashkiliy, balki kadrlar salohiyati nuqtai nazaridan ham mustahkamlanganidan dalolat beradi.

Shuningdek, o‘rganilayotgan davrda o‘lkashunoslik faoliyatining nashriyot faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanganini alohida qayd etish zarur. Ilmiy jurnallar, to‘plamlar va monografik nashrlarning yo‘lga qo‘yilishi tadqiqot natijalarini keng ilmiy jamoatchilikka yetkazish imkonini berdi. Ayniqsa, ilmiy-ommabop nashrlar orqali Samarqand tarixiga oid ma’lumotlarning keng qatlamlarga yetkazilishi o‘lkashunoslikning nafaqat akademik, balki ma’rifiy-tarbiyaviy vazifasini ham kuchaytirdi. Bu jihat sovet davri o‘lkashunosligining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, u fanni faqat mutaxassislar doirasi bilan cheklamaslikka intilgan edi.

Alohida ta’kidlash joizki, ushbu davrda o‘lkashunoslik faoliyati ma’lum darajada mafkuraviy omillar ta’sirida ham shakllangan. Tarixiy jarayonlarni tahlil qilishda formatsion yondashuvning ustuvorligi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlariga alohida e’tibor qaratilishi natijasida ba’zi tadqiqotlarda mahalliy tarixiy jarayonlarning o‘ziga xosligi yetarlicha yoritilmagan holatlar ham uchraydi. Shu bilan birga, bu holat davr tadqiqotlarining ilmiy qimmatini butunlay inkor etmaydi, aksincha, ularni zamonaviy tanqidiy nuqtai nazardan qayta baholash zaruratini kuchaytiradi.

Samarqand o‘lkashunosligining rivojlanish jarayonida hududiy va tarmoqlararo hamkorlik masalasi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Toshkent, Samarqand va boshqa ilmiy markazlar o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvi, qo‘shma ekspeditsiyalar tashkil etilishi hamda umumiy metodologik konferensiyalarning o‘tkazilishi natijasida o‘lkashunoslik faoliyati alohida ajratilgan tor doiradan chiqib, kengroq ilmiy tarmoqning tarkibiy qismiga aylandi. Bunday hamkorlik shakllari, xususan tarix, arxeologiya, san’atshunoslik va geografiya sohalari vakillarining birgalikda ishlashi, o‘lkashunoslikning fanlararo xarakter kasb etishiga zamin yaratdi. Natijada Samarqand tarixini o‘rganish endi faqat arxeologik qazishmalar bilan cheklanmay, balki shahar tarixi, aholi tarixi, xo‘jalik va ijtimoiy tuzilma masalalarini ham qamrab oluvchi kengroq tadqiqot maydoniga aylandi.

Bundan tashqari, o‘lkashunoslik faoliyatining moddiy-texnik ta’minoti masalasi ham davr mobaynida sezilarli o‘zgarishlarga uchraganini ta’kidlash lozim. Dastlabki bosqichlarda tadqiqotlar cheklangan resurslar va oddiy uslubiy vositalar asosida olib borilgan bo‘lsa, keyingi davrlarda davlat tomonidan ajratilgan mablag‘lar hisobiga zamonaviy tadqiqot uskunalari, laboratoriya sharoitlari va restavratsiya ishlari uchun maxsus guruhlarining tashkil etilishi kuzatiladi. Bu jarayon, o‘z navbatida, tadqiqotlar sifatining oshishiga, olingan natijalarning ilmiy asoslanganlik darajasi yuksalishiga xizmat qildi. Shu tariqa, moddiy-texnik bazaning mustahkamlanishi institutsional rivojlanishning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ldi.

Yakuniy jihat sifatida shuni qayd etish mumkinki, Samarqand o‘lkashunosligining institutsional va mazmuniy rivojlanishi bir-biriga parallel ravishda kechgan ikki jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Institutsional jihatdan tarqoq faoliyatdan markazlashgan ilmiy tizimga o‘tish kuzatilgan bo‘lsa, mazmuniy jihatdan esa tor mavzuiy doiradan kompleks, ko‘p qirrali tadqiqot yo‘nalishlariga o‘tish yuz berdi. Bu ikki jarayonning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida XX asr oxiriga kelib Samarqand o‘lkashunosligi nisbatan yetuk, o‘z metodologik asosiga ega bo‘lgan ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi.

XULOSA. Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, XX asrning 20–80 yillarida Samarqand tarixiy

o'lkashunosligi uch bosqichli institutsional evolyutsiyani bosib o'tdi: tarqoq tavsifiy faoliyatdan davlat ilmiy muassasalari tizimigacha, so'ngra esa uzoq muddatli, kompleks ekspeditsion tadqiqotlar bosqichigacha. Bu jarayon nafaqat institutsional, balki mazmuniy jihatdan ham rivojlanib bordi: topografik-tavsifiy yondashuvdan stratigrafik-ilmiy metodologiyaga, keyinchalik esa irrigatsiya tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy tahlilga o'tish kuzatildi. Samarqand o'lkashunosligi tarixini o'rganish O'rta Osiyo miqyosidagi o'lkashunoslik institutlarining umumiy rivojlanish qonuniyatlarini tushunish uchun muhim empirik asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu jarayonning mustaqillik davridagi transformatsiyasi bilan qiyosiy tahlili dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

#### ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Восточная литература, 1963. – Т. 1–2. – URL: <https://archive.org/details/turkestanmongol>
2. Массон М. Е. Древний Самарканд (Афрасиаб). – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1950. – URL: <https://search.rsl.ru/>
3. Шишкин В. А. Афрасиаб – древнее городище Самарканда. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1963. – URL: <https://search.rsl.ru/>
4. Буряков Ю. Ф. Историко-культурные памятники Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1974. – URL: <https://www.elibrary.ru/>
5. Литвинский Б. А. (ред.) Археология СССР. Средняя Азия и Казахстан. – М.: Наука, 1986. – URL: <https://www.academia.edu/>
6. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – URL: <https://archive.org/>
7. Лунин Б. В. История археологического изучения Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1958. – URL: <https://search.rsl.ru/>
8. История Самарканда. В 2-х томах / Под ред. И. М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1969–1971. – URL: <https://search.rsl.ru/>
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Самарқанд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – URL: <https://n.ziyouz.com/>
10. Аскарлов А. А. История Узбекистана. Древность и раннее средневековье. – Ташкент: Фан, 2007. – URL: <https://ziyonet.uz/>
11. Rtveladze E. V. Civilizations, States and Cultures in Central Asia. – Tashkent: San'at, 2005. – URL: <https://www.worldcat.org/>
12. Stark S., Rubina E. Archaeology of Uzbekistan in the Twentieth Century // Bulletin of the Asia Institute. – 2013. – URL: <https://www.jstor.org/>
13. Tursunov U. The History of Archaeological Expeditions Conducted in Samarkand // Technical Science Research in Uzbekistan. – 2024. – Vol. 2. – № 10. – P. 92–97. – URL: <https://inlibrary.uz/index.php/tsru/article/view/60590>
14. Islomov D. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand aholisi tarixining o'rganilishi // Образование, наука и инновационные идеи в мире. – 2024. – № 47(5). – В. 35–37. – URL: <https://newjournal.org/01/article/view/15047>
15. Назаров Ў. С. Самарқанд вилояти 1946–1991 йилларда: иқтисодий юксалиш ва ижтимоий ўзгаришлар // Қўқон ДПИ Илмий ахборотлари. – 2026. – URL: <https://journals-kokandsu.uz/index.php/kspi/article/view/860>